

ОРГАНІЗАЦІЯ ДУХОВНОГО ВИХОВАННЯ У СВІТСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ У II ПОЛОВИНІ XVIII – I ПОЛОВИНІ XIX СТ.

На сучасному етапі в Україні спостерігається значне падіння культурного рівня населення, у цих умовах важливо акцентувати орієнтованість освіти на пріоритет загальнолюдських духовних цінностей, впровадити таку систему виховання, яка б відповідала вимогам сучасності та формувала високоморальні якості у особистості. З цією метою доречним було б розглянути зміст духовного виховання, який був притаманний світським навчальним закладам Запорізького регіону. Потрібно зауважити, що під термінами “Запорізький край”, “Запоріжжя” мається на увазі територія сучасної Запорізької області. Дослідженнями, які пов’язані із духовною освітою на Запоріжжі та висвітлюють схожі питання історії духовної освіти, займалися такі вчені, як І. І. Лиман [1], І. К. Смолич [2].

Освітня діяльність православного духовенства на Запоріжжі не обмежувалася викладанням лише в духовних навчальних закладах. Світські освітні установи також були одним із найважливіших складових у системі релігійного виховання в регіоні. Але потрібно зауважити, що до початку XIX ст. синкретизм церкви й освіти був сильно вираженим, тому можливо лише умовно поділяти навчальні заклади на духовні, які готували кадри священно- та церковнослужителів і світські, у діяльності яких тією чи іншою мірою брали участь підлеглі духовного відомства [1, с. 323].

У XVIII ст. система освіти в Російській імперії взагалі була у незадовільному стані, вона залишалася децентралізованою та слабо розвиненою. Але на загальному фоні розвитку освітніх процесів у державі різко виділялася система виховання, притаманна Запорізькому краю. З одного боку, це було зумовлено тією традицією у вихованні, що була покладена в основу освіти на Запорізькій Січі, а з іншого, на думку І.К. Смолича, кращий розвиток системи освіти й у контексті системи релігійного виховання в Україні обумовлювався кращим матеріальним становищем українських парафій та наявністю великої кількості „мандруючих вчителів”. Хоча приходи створювали школи для того, щоб виховувати майбутніх церковнослужителів, школи мали велике значення для народної освіти. Не всі учні йшли саме у церковне служіння, у той же час до програми викладання у цих навчальних закладах входило вивчення катехізису [3, с. 90]. Неабияке значення у справі освіти населення на Запоріжжі відігравала школа при січовій Покровській церкві. Вона стала одним з найперших осередків, носіїв духовної освіти у Південній Україні, на думку Ф. Лялікова, вона мала характер напівдуховної та напівсвітської школи, тут навчали дітей українців та викрадених малолітніх польських євреїв (яких примушували приймати Християнство), їх готували на посади військових писарів та також у духовне звання у самому Запоріжжі.

У цей період чимало освічених людей переселялося до вільних земель Запорізького краю із сусідніх українських регіонів, де, на відміну від єпархій Росії, мережа парафіяльних шкіл набула значно ширшого розвитку. За часів правління Катерини II почалися спроби реформувати шкільну систему освіти. Згідно з її „Наказом” передбачалося створення парафіяльних шкіл, у яких вихователі мали належати до парафіяльного духовенства та підкреслювалося значення релігійного виховання.

На початку 80-х рр. імператриця ініціювала процес перетворень у системі освіти: планувалося розбудова мережі „малих”, „середніх” і „головних” народних училищ, які мали влаштовуватися у повітових та губернських містах. Головні училища повинні були мати чотири класи, а малі – два, які за змістом навчання мали відповідати першим двом класам головних училищ. У перших трьох класах мали навчатися рік, а у четвертому – два роки. У першому класі мали викладатись скорочений катехізис і священна історія, у другому – повторюватись священна історія і викладатись широкий катехізис без доказів із Святого Писання. У третьому класі головних училищ передбачалось повторення широкого катехізису із доказами із Святого Писання, а також читання роз’яснень до Євангелія. У четвертому класі мали викладатись суто світські дисципліни. Таким чином, релігійному вихованню відводилося лише три роки. Обумовлювалося, що вчителі домашніх училищ зобов’язуються примушувати учнів ходити до церкви і молитися кілька разів на день. Передбачалось створення головних народних училищ у ряді південноукраїнських міст. Однак потрібно зауважити, що ці проекти були реалізовані далеко не у тому обсязі та значно пізніше, ніж планувалося [1, с. 325]. В основному у головних народних училищах працювало по 6 учителів. Навантаження їх складало від 18 до 32 годин на тиждень. Учителі та директори отримували досить невелику платню, яка була за штатом однаковою для всіх народних училищ. Так, директор головного училища отримував 500 р. на рік, старші вчителі по 400 р. Найменша платня була у

одного з молодших вчителів – 150 руб. На думку І. І. Лимана, загалом у згаданих училищах освіти одержувало небагато осіб (у 1793–1796 рр. в Олександрівському училищі навчалось по 22 особи), тож і вплив закладів на загальний рівень релігійного виховання населення Запорізького краю значним не був.

Суттєві зміни у структурі та системі освіти відбулися за Олександра І. Зміни у політиці Петербурга вплинули на організацію навчального процесу, характер залучення православного духовенства до викладання [1, с. 326].

Для шкільної політики та шкільних реформ XIX ст. щодо релігійного виховання характерні наступні риси: 1) визнання необхідності релігійного виховання та освіти у всіх типах шкіл; 2) особливу увагу до освіти дітей селян та городян шляхом створення парафіяльних шкіл; 3) піклування про активну участь парафіяльного духовенства у якості викладачів закону Божого у парафіяльних школах; 4) розвиток програми релігійної освіти у співвідношенні із заходами світських властей для виховання „добрих підданих”; 5) послаблення станового характеру освіти з 60-х рр. XIX ст.

Згідно з „Попередніми правилами народної освіти” система освіта складалася із чотирьох рівнів: 1) училища парафіяльні; 2) повітові; 3) губернські, або гімназії; 4) університети. Таким чином вся шкільна система була побудована за становим принципом. Викладання релігійних предметів у якості „морального виховання” юнаків відбувалося в школах Олександрійського повіту різного рівня по-різному, у відповідності до навчальних програм. У парафіяльних училищах релігійна освіта охоплювала „головні основи закону Божого (скорочений катехізис та важливіші молитви) та мораль”. Вона мала викоринити в учнів „марновірства та забобони”. У першому відділенні 3 з 9 годин (по 1 годині на день поперемінно) присвячувалися вивченню основ релігійного виховання. Катехізису та священній історії в обох відділеннях присвячувалась і 1 година у недільні і святкові дні.

У навчальних програмах повітових училищ передбачалося викладання у першому класі Закону Божого та біблійської історії (4 години на тиждень). А в другому класі на вивчення широкого катехізису та тлумачення Євангелія три години на тиждень.

У навчальних програмах гімназій замінили два вищих класи головних училищ, релігійні предмети не викладались, оскільки і в головних училищах катерининських часів на них відводились години у двох нижніх класах [1, с. 327]. Але до програм гімназій було введено вивчення „Книги про посади”, яке мало на меті подати державно-побутовий устрій, як щось непорушне, що походить від Бога. На Закон Божий у першому розділі книги виділялось менше четвертої частини всього навчального матеріалу. Таким чином, цей предмет, як самостійний, у гімназіях за Статутом 1804 р. не вивчався, проте релігійна освіта мала реалізовуватися шляхом читання і перекладу творів, „що слугують освіті серця” і „подають чисте поняття” про Закон Божий і громадські обов’язки. Зазначимо, що від 1811 р. посилюється релігійна спрямованість виховання в гімназіях, у той же час припиняється вивчення „Книги про посади”, Закон Божий у навчальному плані займає 14 тижневих уроків у 1 – 5-х класах. Морально-філософська концепція викладання заміняється морально-релігійною. Для цього періоду характерна нестача учнів у гімназіях, існувала велика різниця між кількістю учнів у початкових класах (до 100 чол.) та старших (не більше ніж 10-12). Головними пунктами реформи А. Н. Голіцина (1817 р.) була ліквідація енциклопедичної середньої освіти, виключення суспільних та філософських наук, як небезпечних у політичному та релігійно-моральному відношенні, підняття релігійності освіти [4, с. 40]. У 1819 р. в гімназіях вводиться читання Святого письма як обов’язковий предмет. Читання одного з розділів Нового заповіту здійснювалося за півгодини до занять. У вихідні і свята „перед обіднею” учитель Закону Божого читав гімназістам Євангеліє.

Створення Біблійного товариства та його діяльність сприяли тому, що перед релігійним вихованням постали нові задачі. Якщо до цього воно складалося із вивчення малого та великого катехізису, які надавали учням основну інформацію про догмати, то тепер головним предметом релігійної освіти стали Євангелії. Нова навчальна програма від 27 березня 1819 р. внесла корективи у викладання цього предмету: в повітових училищах було введено читання Євангелія із коментуванням окремих текстів; у гімназіях учні мали окрім уроків щосуботи та неділі займатися додатково (2 години на день) читанням Нового Завіту. Крім того, з 1821 р. в гімназіях грецький текст Нового Завіту став основою вивчення грецької мови [2, с. 96].

Однак майже жодне з училищ Запорізького краю не мало стійкого періоду існування: в тих селищах, де громада була багата та розуміла користь освіти, училища проіснували від 10 до 20 років, і навпаки, деякі училища проіснували не більше двох років; бували випадки, коли училища відкривались та закривались по декілька разів [3, с. 130].

Суттєві зміни у системі релігійного виховання Запорізького регіону відбулися за правління Миколи І (1825–1855). З самого початку реформи носили відбиток консервативних поглядів імператора. Релігійному вихованню молоді, як найкращому засобу проти ліберальних та

революційних устремлінь, стала приділятися особлива увага. Це виховання розглядалося як політична та національно-релігійна задача уряду. Однак, що стосується викладання релігії, то тут діяла стара навчальна програма 1804 р.: вивчався малий катехізис та біблійна історія. Підкреслювалося, що викладачем релігії має бути священик. За Статутом 1828 р. повітові училища повинні були мати три річних класи. Урок („лекція”) продовжувалася півтори години. Викладання релігії було розширеним: у кожному класі по три лекції на тиждень. Перший клас вивчав священну історію Ветхого Завіту, другий клас – Нового Завіту, третій – великий катехізис та головні події церковної історії. Викладання релігії в гімназіях в 1–4 класах займало три години, а з 5 по 7-й клас – півтори години на тиждень, уроки Закону Божого в перших трьох класах, у цілому, повторювали програму повітових училища, хіба дещо докладніше. Перший клас вивчав священну історію Ветхого Завіту, другий – історію Нового Завіту, третій – першу половину великого катехізису, четвертий – другу його половину. У п'ятому класі проходили основні події історії Церкви, головним чином, православної; у шостому класі вивчали Священне Писання із поясненнями, а у сьомому класі пояснювалися обов'язки християнина – свого роду моральне богослов'я. Як і в інших школах, священик – викладач Закону Божого – повинен був, по можливості, мати академічну освіту [2, с. 98].

Крім того, важливі зміни відбувалися у викладанні релігійних предметів у церковнопарафіяльних школах Запоріжжя, що обумовлювалося указом Синоду від 20 жовтня 1836 р. Згідно з ним учні мали навчитися читати богослужбні книги (Часослов, Псалтир та інш.) на церковнослов'янській мові, вихованці також мали вивчити найголовніші молитви, Символ віри та десять заповідей – все це вони повинні були знати напам'ять. Важливим було також вивчення Нового Завіту та біблійної історії, тренування у церковному співі.

У 40-х рр. для покращення гімназійного викладання та приведення навчальної діяльності до єдності було вжито наступних заходів: 1) для перевірки викладання Закону Божого з 1841 року, за розпорядженням Міністра Народної Освіти, начальство гімназій щорічно мало звертатися до місцевого єпархіального начальства із запрошенням персон почесного духовенства бути присутніми при річних випробуваннях; 2) з другого боку, для перевірки викладання Закону Божого в приватних пансіонах м. Олександрівська, за розпорядженням директора, призначався для присутності при випробуваннях заочник гімназії.

Головними навчальними посібниками із Закону Божого в гімназіях регіону були:

Історичні читання з книг Ветхого Завіту. Читання з чотирьох Євангелістів і з книги діянь Апостольських;

Коротка священна історія ветхого і нового заповіту;

Розширений Християнський Катехізис, митрополита Філарета;

Пояснення недільних і святкових Євангелій;

Історія Російської церкви;

Зображення Християнських обов'язків по навчанню Православної Грекоросійської церкви, протоієрея Кочеткова;

Коротке пояснення на Літургію, Мансветова;

Про Богослужіння Православної Церкви Сковцова;

Коротке зображення Історії Церкви Новозавітної Сковцова [3, с. 88].

У 1851–1852 рр. у викладанні Закону Божого також запроваджувались зміни: до колишнього курсу були приєднані нові предмети: вчення про богослужіння православної церкви, щоденні, святкові та пісні і вчення про круг церковний, а замість того був виключений з курсу короткий виклад християнських обов'язків. При прийнятті учнів до гімназії вимагалось, щоб той, хто поступав в перший клас гімназії знав найважливіші молитви і засади християнського навчання, тобто коротку священну історію і короткий Катехізис. Порівняно з таблицею 1849 року був доданий один урок Закону Божого в 7 класі [4, с. 117]. Навчальний матеріал за Законом Божого був розподілений по класах таким чином: у першому класі повторювали з коротким поясненням щоденної молитви і проходили коротку священну історію Ветхого Заповіту за керівництвом протоієрея Богданова; у другому класі викладалася євангельська історія з викладом навчання чудес і притчею Ісуса Христа за читаннями з чотирьох євангелістів і „Діяннях Апостольських”; у 3 і 4 класах вивчався православний християнський катехізис за керівництвом, виданим від Святого Синоду; в 5 класі викладалася вчення про Богослужіння православної церкви за керівництвом Мансветова; в 6 класі вивчалася історія християнської церкви вселенської і особливо російської за керівництвом протоієрея Сковцова; в 7 класі повторювалося все, що було пройдено в класах попередніх. До уроків приєднувалося читання Святого писання із розбором і поясненням найчудовіших місць [4, с. 119].

Під час перебування на посаді міністра народної освіти князя П.А. Ширинського-Шихматова (з 27 січня по 31 березня 1853 р.) було складено та введено нову розширену програму релігійної освіти в гімназіях та реальних школах. Майбутні гімназисти повинні були знати не тільки

найважливіші молитви, але й головні догмати, як вони викладені були у малому катехізисі. Нове, розширене релігійне виховання було побудовано наступним чином: 1-й клас – поглиблення знань, перевірених на вступному іспиті шляхом вивчення священної історії Ветхого завіту із читання найважливіших місць (наприклад, Книг пророків); 2-й клас – вивчення Нового Завіту; 3-й клас – великий катехізис (перша половина, до 8-го члену Символу віри); 4-й клас – продовження катехізису та введення в літургику; 5-й клас – катехізис до кінця та літургика із текстами найважливіших молитов святої літургії та із Кольорової та Постної Триодеї; 6-й клас – історія Східної Церкви та Руської Церкви; 7-й клас – повторення найважливіших тем всього навчального матеріалу. Крім того, наказано було вивчати на уроках латині твори отців Церкви (наприклад, Клімента, Кіпріана, Августина, Тертуліана). Навчальним матеріалом при вивченні грецької мови мали слугувати також творіння східних отців Церкви (наприклад, Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Богослова та інш.). Програма релігійної освіти в повітових училищах та нижніх парафіяльних школах не змінилась, було тільки рекомендовано в повітових училищах тренуватися у церковному співі [2, с. 99].

Із приходом на престол Олександра II ситуація в сфері освіти в Запорізькому краю суттєво не змінювалась до 60-х рр. ХІХ ст. Було видано декілька указів, що стосувалися світських навчальних закладів, які не підпорядковувалися Синоду – „Положення про жіночі училища відомства Міністерства Народної освіти” (1858), „Положення про училища військового відомства” (1858), „Положення про спеціальну освіту в інженерних військах” (1860) та інші. Проте, в цілому, ситуація із участю православного духовенства в системі світської освіти залишалася традиційною.

Таким чином, у період з середини ХVІІІ – до середини ХІХ ст. на Запоріжжі не було побудовано розгалуженої системи світських навчальних закладів, яка б охопила значний відсоток православного населення краю, але в тих освітянських установах, які існували, основою всього морального виховання було вивчення Закону Божого, до викладання якого широко залучалося православне духовенство. Найбільшу увагу релігійному вихованню приділяли у навчальних закладах нижньої ланки освіти. Взагалі, роль духовної освіти, а краще сказати, виховання, полягала в утриманні населення у покорі, відволіканні від небезпечних для уряду поглядів, у зв'язку з чим зміст духовної освіти у світських навчальних закладах постійно корегувався.

Джерела та література

1. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті ХVІІІ – середини ХІХ століття. – Запоріжжя, 2004.
2. Смолич І.К. История русской церкви. 1700–1917. Пер. с нем. – М., 1997. – Ч. 2.
3. Грахов Я., Веребрюсов С. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчинённых ей учебных заведений. – Одесса, 1856.
4. Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805–1905 гг. Краткий исторический очерк. – Екатеринослав, 1908.

Summary

This article exposes the structure of theological education in secular educational institutions in Zaporozhye region since the second half of ХVІІІ till the first half of ХІХ century. It reveals substance of theological upbringing during working hours and beyond them as well as shows problems which had been characteristic for this kind of education. In the article was analyzed especial features of religious upbringing which sets apart for Zaporozhye region during mentioned age.

О. С. Любанська

ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОТЕСТАНТСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ У ЗАПОРІЗЬКОМУ КРАЇ В ХІХ СТ.

Територія Запорізького краю є складовою частиною поліетнічного та полірелігійного Північного Приазов'я. Подібна релігійна строкатість обумовлювалась тим, що в умовах колонізаційних процесів кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. склад місцевого населення постійно поповнювався представниками багатьох етнічних груп та конфесій. Окрему нішу посідали протестантські рухи. У межах даної статті детально буде розглянуто особливості зародження та подальшого функціонування осередків такої протестантської християнської течії, як баптизм.

Серед найсуттєвіших досліджень, дотичних до даної проблематики можна виділи роботи з історії російської Церкви М.М. Нікольського [1], монографію під редакцією І.П. Аносова “Народи